

І.С. Горнова (Одеса, Україна)

ІДЕАЛІЗМ ТА РАЦІОНАЛІЗМ В КОНЦЕПЦІЇ МИХАЇЛА ПСЕЛЛА

Дана стаття присвячена виявленню взаємозв'язку ідеалістичного та раціоналістичного в світогляді видатного візантійського історика та мислителя XI ст. Михаїла Пселла. Дослідження даного питання лежить у площині вивчення формування світської тенденції у візантійській історіографічній літературі.

Твори Михаїла Пселла відрізняються надзвичайною ерудицією. Найрізноманітніші пласти античної спадщини – історіографія, література, міфологія, політична історія Греції та Риму, філософія, риторика, мистецтво, військова та морська справа, географія, економіка, побут і багато іншого представлені в працях історика. У трактаті «Про стиль деяких творів» Пселл недвозначно повідомляв, що саме античні автори були його головними вчителями в області словесності та письменницької майстерності. В них історик, як він сам стверджував, прагнув взяти «тільки найкраще»¹.

Водночас, цей візантійський філософ в своїх творах доволі часто демонстрував прихильність до християнської ортодоксії. При поясненні ним причин подій і явищ зустрічаються міркування, які цілком вписуються в рамки християнської традиції. Історик нерідко посилався на провидіння.

В епізоді «Хронографії», де мова йде про боротьбу між Іоанном Орфанотрофом, вихідцем з торгово-ремісничих верств, який зумів проникнути в ряди вищої чиновної столичної бюрократії, і його племінником Михаїлом, який був зведений у сан кесаря, Пселл намагається розмірковувати про причини подій, які, на його погляд, мали важливе значення для долі держави. «Я звик, – пише історик, – зводити всі значні події до волі божественного провидіння і, більше того, ставлю в залежність від нього взагалі все, що відбувається в тому випадку, якщо наша природа не перекручена, тому я і вважаю, що саме завдяки вищому провидінню царська влада дісталася не кому іншому з членів цієї родини, як кесарю, бо бог знав, що через нього загине весь його рід»².

Той самий мотив незбагненності провидіння як волі Всевишнього присутній у міркуваннях про легковажність імператора Константина IX Мономаха: «Я повинен був зробити таке попередження, щоб читачі, дізнавшись з моєї розповіді про те, як цар говорив про майбутнє, про те, відбудуться чи не відбудуться ті чи інші події, не прийняли б цю людину за провидця, а віднесли б ці промови на рахунок його характеру, результати ж подій пов'язали з волею Всевишнього»³.

В іншому місці тема провидіння, яке розумілось в даному випадку як «якесь могутнє начало», доповнюється роздумами про мінливість

людського шляху і безсилля людини щось змінити. Так, повідомляючи про бажання Константина IX Мономаха правити мирно, а не вступати у війни, Пселл заявляв: «Проте, оскільки події розвиваються не з нашої волі, але вище нас існує якесь могутнє начало, яке спрямовує наше життя, куди захоче, часом по рівній дорозі, а часом до бурь і розладів...», то «...дії Константина не приводили до бажаної мети, а хвилі лих накочувалися на нього одна за одною»⁴. Подібним же чином тлумачилися події, пов'язані з повстанням болгарина Алусіана проти царя Михаїла IV: «...Алусіан, людина доброї вдачі, світлого розуму і примітних статків, став головною причиною перемоги імператора, при цьому сам він того не бажав і мету мав протилежну. Однак Бог, який направляв його, повернув усе інакше і забезпечив царю перемогу»⁵.

Роздуми про божественне провидіння поєднуються у Пселла з роздумами про розплату за скоєні вчинки: «Промисел божий невинно обходить всевіт і невисипущим оком дивиться на земні справи і завжди відплачує за них людям після смерті: промисел кожному відплачує тією ж мірою, в його лабеті потрапляють ті, хто йде кривим шляхом, і він звертає на свою протилежність гру випадку»⁶. В цьому міркуванні, крім провидіння присутня також «гра випадку». Вона досить незалежна від провидіння, хоча останнє може на неї впливати.

В інших розділах «Хронографії» божественне провидіння постає як невимовне диво. У барвистому описі протистояння з варварськими племенами імператора Ісаака I Комніна, коли Ромейська держава, здавалося, стояла на грані катастрофи, Бог, за словами Пселла, «...явив ... диво, не менш дивне, ніж Мойсей: варвари, ніби побачивши перед собою величезне військо, затремтіли душею, пустилися бігти і розсіялися хто куди...»⁷.

В тексті «Хронографії» є й інші повідомлення про чудеса, які явило божественне провидіння. Про похід імператора Романа III проти арабів в східній частині Сирії, Пселл розповідав так: «...якби в той день Бог не стримав натиску варварів і не вселив їм розсудливості, ніщо не врятувало б від загибелі ромейське воїнство, і насамперед самого самодержця»⁸. В «Промові проти Михаїла Кируларія» Пселл звертався до ситуації в державі перед приходом до влади Ісаака I Комніна. На його думку, імперія знаходилася у важкому становищі і могла б загинути, якби «Бог не подарував дивної і несподіваної зміни в справах»⁹.

Однак в «Хронографії» є і зовсім інші спроби пояснення подій. Поставивши собі за мету описати повстання 1042 р., яке історик справедливо вважав найважливішою подією у сучасній йому історії, він немов би розгубився перед грандіозністю своїх завдань. Письменник нарікав на те, що його мова безсила змалювати ці події, а «розум осягнути міру провидіння». Далі він запевняв, що ні поет, ні оратор, ні філософ не

спромоглися б гідно розповісти про це повстання. Тут вельми цікавими здаються його роздуми про філософа «незвичайної мудрості», який «збагнув сенс провидіння... , пізнав те, що вище за нас» і побачив «в тому, що трапилося не довільний рух, але дію розумних причин, через які відбулося велике і всенародне ... таїнство»¹⁰.

Таким чином, Пселл припускав, що сенс провидіння міг би пояснити розумними причинами філософ «незвичайної мудрості». Проте себе самого він не вважав настільки мудрим філософом, аби збагнути причини цих грандіозних подій. І все ж він намагався їх пояснити. Причину повстання проти Михаїла V Калафата він вбачав у масовому невдоволенні народу фактичним віддаленням від влади легітимних представниць правлячої Македонської династії і зловживаннями владою «худородним вискоккою». Звістка про те, що Михаїл V, всиновлений Зоєю, відправив її до монастиря, за його словами, збурила все місто. Ні люди вельможні, констатував Пселл, ні служителі вівтаря, ні родичі і домочадці імператора, ні майстровий люд, ні навіть союзники й іноземці, в тому числі руські дружинники («тавроскіфи») «не могли тоді приборкати свого гніву» і «готові були пожертвувати життям за царицю»¹¹. Як бачимо, історик розумів значення цього повстання для країни і дав широку соціальну картину подій.

Є в «Хронографії» й інші спроби пояснення подій раціональними, природними причинами. Так, розповідаючи про заслання на о. Принкіп імператриці Зої, яка була зовсім беззахисною перед своїм прийомним сином – імператором Михаїлом V, Пселл повідомляв, що її збиралися «віддати на заклання» і ніби побіжно додавав: «...вже не знаю господа чи гніву государя, який її заслав»¹². Вочевидь, Пселл в даному випадку пояснював пригоди Зої рішенням Михаїла V, а не волею Всевишнього.

Вільним від богословської риторики є також опис Пселлом перемоги візантійців над росами, які в 1043 р. під керівництвом Володимира Ярославича прибули під стіни Константинополя. Звертає на себе увагу опис Пселлом причин остаточної перемоги візантійців: «Тут раптом сонце притягнуло до себе знизу туман і, коли горизонт очистився, перемістило повітря, яке порушив сильний східний вітер, підняв хвилями море і погнав водяні вали на варварів»¹³. Результатом бурі стала загибель ворожого флоту. Здавалося б, вельми доречним тут була б згадка не тільки про природний катаклізм, а й про божественне втручання. Більшість авторів-сучасників Пселла неодмінно так би вчинили. Саме так, зокрема, писав його молодший сучасник Іоанн Скилиця.

Не менш показовим є фрагмент «Хронографії», де мова йде про боротьбу за престол Романа Діогена. Пселл писав про непередбачені обставини, про допомогу Діогену з боку впливових людей, про людські мотиви продовження боротьби і ні словом не згадав про божественне

втручання в людські справи. Допомога до імператора, який опинився в облозі, прийшла від «...якогось чоловіка, родом з Вірменії», який «...привів із собою безліч воїнів, вселив у Діогена мужність...»¹⁴.

У цьому ж ряду знаходяться і нарікання Пселла з приводу хвороби Константина IX Мономаха: «Прекрасним був цар, який зійшов на престол, але не минуло й року, як природа, яка його прикрашала, не в силах винести настільки великого дива і радості, ослабла і піддалася, забрала в нього сили і зіпсувала красу»¹⁵. Природа, а аж ніяк не втручання вищих сил виступають у Пселла причиною негараздів монарха. Це не дивно, якщо не забувати про лікарські заняття Пселла, який прекрасно знав причини людських хвороб, звісно, на рівні наук свого часу. До подібних спостережень прийшов також італійський дослідник Д. дель Корно, який вирізняв властивий Пселлові при описі хвороб імператорів «безжалісний реалізм», що мав за основу спостереження дійсності¹⁶.

Ще одна риса світогляду історика виявилася під час опису ним окремих особистостей. Характеризуючи імператрицю Зою, історик писав: «Не буду говорити про її благочестя, не хочу тут звинувачувати царицю за його надлишок, цією чеснотою її ніхто не міг перевершити, вона жила одним богом, і все, що відбувається зводила до його волі, за що я ... віддав їй належну похвалу»¹⁷. На перший погляд, панегіричний характер цього тексту не викликає ніяких сумнівів, але при більш уважному аналізі звертає на себе увагу пасаж про небажання автора звинувачувати царицю за надлишок благочестя. Пселл вдало сконструйованою фразою залишив читачеві право судити самостійно, чи була імператриця Зоя дійсно віруючою християнкою, чи відрізнялася нещирою поведінкою. Слід зазначити, що на сторінках «Хронографії» імператриця Зоя дуже часто ставала об'єктом іронічних зауважень історика. Досить саркастичним виглядає наступний пасаж, в якому розповідається про те, що при виборі нового імператора Зоя «мріяла про одного лише Константина, відкрилася своєму оточенню, а коли побачила, що всі вони, як один, стоять за цього чоловіка, повідомила свою волю і вищій раді. Синклітики теж визнали, що це рішення від Бога, і Константин був викликаний із заслання»¹⁸. Пселл тут кепкував з ласолубної Зої і синклітиків, які їй потурали. Тут, як бачимо, виявилось справжнє ставлення Пселла до сумнівної набожності.

Зовнішнє благочестя і демонстративна набожність імператора Константина IX Мономаха також викликали у історика критичне ставлення. Пселл дорікав Константину Мономаху, який покладався на божественний промисел і тому відмовлявся приймати заходи по охороні своєї особи: «Я часто приводив йому в приклад архітекторів, керманічів і, нарешті, начальників загонів і полководців: «Ніхто з них, – говорив я, – роблячи свою справу, не відмовляється від сподівань на бога, але перший зводить будівлі за правилами, інший кормилом направляє судно, а з

людей військових кожен носить щит і озброєний мечем, на голову одягає шолом, а решту тіла покриває панциром. Звідси я зробив висновок, що тим більше так слід чинити царю»¹⁹. У цьому міркуванні, де присутня спроба примирити християнський світогляд, який закликає людину до покори, з вимогами здорового глузду, останньому віддається перевага.

Тут перед Пселлом, як і взагалі перед середньовічними істориками, постає питання про протиріччя між божественним приреченням і свободою волі. Як слушно відзначав А.Л. Шапіро, воно було фактично нездоланим для середньовічного історика. Однак на практиці багато хто з них (і в тому числі Пселл) вимагав, щоб, уповаючи на Бога, люди в той же час не залишалися бездіяльними²⁰. Таким чином, можна констатувати у Пселла наявність прагматичного підходу, який превалює над провіденціальним детермінізмом.

Утилітарне використання провіденціалістського підходу до подій повсякденного життя проявляється у Пселла в тому, як він використовував тезу про божественне провидіння для виправдання власних вчинків і вчинків людей, на боці яких знаходилися його політичні симпатії. Показовою у цьому відношенні є розповідь про сходження на престол Константина X Дуки. За словами Пселла, Бог вселив в Константина думку добровільно відмовитися від царської влади під час заклоту 1057 р., щоб згодом «...не з задвірок заклоту, а з парадної зали законної влади піднявся він на престол»²¹. Слід враховувати роль Пселла в історії зі сходженням на престол Константина – він активно просував цього кандидата. Пафос автора «Хронографії» з приводу божественної волі, що призвела цього імператора до влади, здається щонайменше неширим.

Ще одним проявом раціоналізму Пселла можна вважати те, що в «Хронографії» він не пише про комети, землетруси, затемнення і інші природні явища, описи яких часто зустрічаються в працях середньовічних, в тому числі і візантійських, хроністів. Ці катаклізми були, за їх уявленнями, свідченням Божої волі і пояснювалися нею ж. Як відомо, Пселла спеціально цікавили питання про побудову Всесвіту і космологію світу, зокрема, їм присвячена одна з його наукових праць «Про рух часу, цикли Сонця і Місяця, їх затемнення і знаходження Пасхи». У деяких сучасних дослідженнях він представлений як один з провідних вчених-астрономів імперії XI ст.²² Хоча Пселл і не був оригінальним у цій сфері, а лише зібрав і узагальнив у своїх астрономічних працях доступні йому античні джерела, все ж, володіючи подібними знаннями, він був вище забобонів свого часу. Історик міг дозволити собі не зосереджуватися на «дивах» в «Хронографії», а пропонувати пояснення кометам, затемненням і іншим явищам в спеціальних натурфілософських працях.

Відомо також про інтенсивні заняття Пселла астрологією, хоча про цю сферу знання він вельми критично висловлюється на сторінках «Хронографії»: «Адже я, повинен зізнатися, причетний до всіх галузей знання, проте жодною з відкинутих богословами наук я не зловживав, і хоча знаю про гру випадку і злий рок, тим не менш не вірю, ніби хід справ у підмісячному світі визначається місцем розташування і поєднанням світил»²³. Здається, однак, що ставлення Пселла до окультних наук не було послідовним. У даному випадку слід погодитися з думкою С.С. Аверинцева, який зауважив, що «ставлення самого Пселла до такого роду матерій весь час коливається між захопленістю і критикою»²⁴. До того ж Пселл охоче використовував свої знання в цій сфері, коли йому треба було очорнити будь-кого з противників і пред'явити для цієї мети звинувачення в заняттях, засуджених церквою. Зокрема, такого роду звинувачення висуюються в «Промові проти Михаїла Кируларія».

Отже, отримана Пселлом освіта і подальше самостійне вивчення різноманітних наук багато в чому визначили його світосприйняття. Підготовка автора «Хронографії», зокрема, в галузі античної філософії, дозволила йому вийти за рамки стереотипів провіденціалістського мислення. І хоча Пселл посилався на провидіння при поясненні причин подій, його світоглядні принципи наближаються до раціоналістичних. Вивчення подальшого розвитку цих тенденцій, виявлення ліній спадкоємності, які, можливо, йдуть від Пселла до пізніх представників візантійської громадської думки, Пліфона і Віссаріона, які мали безпосередній вплив на формування ренесансного неоплатонізму, – перспективний напрямок подальших досліджень.

¹ Михаїл Пселл. О стиле некоторых сочинений // Памятники византийской литературы IX–XIV вв. – М., 1969. – С. 148.

² Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία : Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου; [μετ. Α. Σιδέρη]. – Αθήνα : Αγρα, 1993. 4.30.

³ Ibid. 6.98.

⁴ Ibid. 6.72.

⁵ Ibid. 4.45.

⁶ Ibid. Mich.20.

⁷ Ibid. 7.23.

⁸ Ibid. 3.9.

⁹ Михаїл Пселл. Обвинительная речь против Михаїла Кируларія / Безобразов П.В. Материалы для истории Византийской империи // ЖМНП. – 1889. – Ч. 265. – С. 52.

¹⁰ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 5.24.

¹¹ Ibid. 5.25.

¹² Ibid. 5.33.

¹³ Ibid. 6.95.

¹⁴ Ibid. Eud. Rom.34.

¹⁵ Ibid. 6.127.

¹⁶ Corno (del) D. Introduzione // Michele Psello. Imperatori di Bisanzio: (cronografia) ; [introd. di Corno D.]. – Milan, 1984. – Vol. I. – P. XVIII.

¹⁷ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 6.157.

¹⁸ Ibid. 6.18.

¹⁹ Ibid. 6.133.

²⁰ Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до XVIII века. – Л., 1982. – С. 43.

²¹ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 7.88.

²² Гаврюшин Н.К. Византийская космология в XI в. // Историко-астрономические исследования. – 1982. – Вып. XVI. – С. 327-338.

²³ Μιχαήλ Ψελλός. Op.cit. 5.11.

²⁴ Аверинцев С.С. Философия VIII–XII вв. // Культура Византии. Т. 1. – М., 1989. – С. 54.